

* * * ARCHÄOLOGISCHE NACHRICHTEN AUS BADEN, Heft 38/39, Freiburg, 1987, 91 p.

Ultimul număr al revistei editate de Asociația pentru promovarea cercetării istoriei străvechii și vechi în Baden, apărut sub redacția lui Edward Sangmeister, trezește un interes aparte prin problemele metodologice pe care le prezintă. Așa cum rezultă din *Cuvnt înainte*, semnat de E. Sangmeister, D. Planck și Ch. Strahm, situația studierii obiectivelor arheologice din Baden (ca de altfel, din toate zonele ce cunosc o puternică dezvoltare industrială) prezintă o neconcordanță vădită între largile posibilități materiale și științifice existente și lipsa timpului necesar pentru o cercetare exhaustivă și interdisciplinară a vechilor așezări, care sînt distruse într-un ritm alarmant, prin construcțiile moderne. De aceea, s-a inițiat un proiect complex de cercetare a așezărilor din perioada străveche și veche, care se găsește pe malurile marelui lac Boden. La acest proiect, coordonat de Helmut Schlichtherle, colaborează toate instituțiile care pot contribui în vreun fel la rezolvarea complexelor probleme interdisciplinare.

Christian Strahm prezintă apoi în mod amplu proiectul „Cercetarea arheologică a așezărilor de la poalele Alpilor” (p. 4–10). Accentul proiectului cade pe reconstituirea cit mai completă a mediului ambiant în care au evoluat vechile comunități umane. Reconstituirea se bazează pe datele rezultate din cercetarea arheologică a diferitelor stațiuni din zonă, recoltîndu-se probe pentru analize dendrocronologice, de polen, de zooarheologie și radiocarbon. Colonizarea acestei zone de către purtătorii culturii bandceramice le-a cerut acestora o mare putere de adaptare la condițiile cu totul noi, în cadrul cărora, adeseori, au fost edificate așezări de tip lacustru. Tocmai acest tip de așezare atrage atenția în mod deosebit cercetătorilor, pentru că, în asemenea cazuri, există condiții dintre cele mai favorabile pentru conservarea multor obiecte vechi, realizate din substanțe organice, care, în mod normal, s-ar distruge în alte contexte. În cercetarea unor asemenea așezări s-au aplicat cu succes și metode moderne ale arheologiei subacvatice. Pentru a se putea realiza o încastrare corespunzătoare și unitară a descoperirilor (care sînt pînă seama de toți factorii) s-a întocmit (p. 8–9) un tablou general al sincronismelor, în cadrul căruia se iau în considerare: datele radiocarbon și dendrologice calibrate; perioadele climatice; perioadele forestiere și de vegetație; principalele descoperiri; culturile din zona vestică a lacului Boden și din Suabia Superioară; etapele evolutive din neolitic pînă-n Hallstatt.

Numărul de față al revistei înmănucă 12 comunicări, care reprezintă contribuții preliminare la înfăptuirea acestui vast și complex proiect de cercetare. Unele comunicări (cum sînt cele semnate de D. Fritsch, B. Dieckmann, H. Schlichtherle, M. Kolb) prezintă rezultatele săpăturilor întreprinse în câteva stațiuni neolitice de pe malurile lacului Boden. Altele se opresc asupra unor descoperiri de excepție, care

sînt analizate în amănunt. Astfel, G. Schöbel prezintă fragmentul unui fluiet din țevă de soc (*Sambucus nigra*), datat pe la 1050 î. e. n., în Ha A₂ (p. 84–87). A Billamboz și H. Schlichtherle se referă la resturile unei monoxile din evul mediu, descoperită în lacul Steisslingen; studierea acesteia a oferit, de asemenea, indicii asupra modificărilor petrecute, față de neolitic, în flora și clima microregiunii (p. 88–91).

Un articol semnat de A. Feldkeller și H. Schlichtherle (p. 74–84) analizează resturi de îmbrăcăminte descoperite în așezări neolitice de pe malul lacului Boden. Din materialele prezentate se desprinde concluzia de mare importanță că pentru o reconstituire cit mai veridică a îmbrăcămintei neolitice trebuie neapărat luate în considerație, ca termen de comparație, datele oferite de arheologia lacustră, cu atît mai mult cu cit obiectele conservate în aceste medii își găsesc analogii în reprezentările plastice ale unor statuete din zone îndepărtate (Egeea, Orientul Mijlociu), ceea ce dovedește existența unei concepții destul de unitare a oamenilor neolitici în privința vestimentației. În categoria acestor descoperiri, frapază puternica asemănare formală dintre „sandalele” din împletitură de coajă de copac, descoperite în palafite (p. 81) și opincile românești, ceea ce este o dovadă concludentă despre vechimea deosebită a acestui tip tradițional de încălțăminte, utilizat în spațiul carpatic (vezi Fl. Bobu Florescu, *Opincile la români*, București, 1957).

Trei articole reprezintă contribuții ale științelor naturii la reconstituirea mediului în care au trăit oamenii perioadelor străvechi, referindu-se global fie la o anume așezare (W. Torke), fie doar la aspectele paleobotanice (M. Röschi) sau de zooarheologie (M. Kokabi). Toate aceste studii interdisciplinare se remarcă printr-o metodologie modernă de prezentare și interpretare a materialului, ceea ce sporește gradul de certitudine al concluziilor cu caracter istoric. Un interes aparte pentru cei ce se interesează de aplicarea analizelor de polen în cercetarea arheologică îl are studiul lui H. Liese-Kleiber (p. 54–61), care, pornind de la cazurile concrete pe care le-a studiat, ajunge la teoretizări cu privire la modul în care această metodă poate contribui, în condiții cit mai bune, la determinarea formelor de economie preistorică.

Am consacrat această prezentare ultimului număr al publicației arheologice din Freiburg deoarece pentru faptul că proiectul de cercetare enunțat aici poate constitui un model și o sursă de inspirație, cu aplicabilitate la diferite regiuni deoarece o studiere complexă și interdisciplinară a vestigiilor unei zone este singura cale prin care se pot obține rezultate cit mai relevante din punct de vedere științific, care să nu stea sub semnul hazardului.

NICOLAE URSULESCU

TERESA DĄBROWSKA, *Wczesne fazy kultury Przeworskiej. Chronologia — Zasięg — Powiązania*, Państwowe wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1988, 339 p., 19 fig., 25 hărți, 15 tabele sinoptice.

Lucrarea privind cronologia, granițele și relațiile culturii Przeworsk în fazele sale timpurii, elaborată de cunoscuta specialistă de la muzeul din Varșovia, este rodul unei îndelungate cercetări efectuate atît în Polonia cit și în țările vecine, fiind precedată de alte numeroase contribuții privind problematica acestei culturi în diferitele ei faze, precum și mai

multe studii monografice ale așezărilor și necropolelor din cea de a doua epocă a fierului din sud-estul Poloniei. Autoarea a considerat necesar să abordeze această problematică intrucît în perioada care s-a scurs de cînd J. Kostrzewski a realizat prima lucrare privind perioada preromană timpurie pe teritoriul Poloniei (1919) și pînă în prezent s-au înregistrat nu-

meroașe descoperiri (peste 2000 morminte) care necesită noi precizări, în special în ceea ce privește cronologia și relațiile culturii Przeworsk cu alte civilizații antice, și au apărut numeroase lucrări privind teritoriile învecinate.

Cartea este structurată pe 9 capitole: I, *Introducere*; II, *Cronologia*; III, *Limitele teritoriale ale culturii Przeworsk*; IV, *Relațiile culturii Przeworsk cu complexe culturale anterioare*; V, *Legăturile culturii Przeworsk cu lumea celtică*; VI, *Legăturile cu arealul culturii Jastorf și cu culturile Europei de nord*; VII, *Observații referitoare la legăturile cu zona mediteraneană*; VIII, *Periodizarea internă a culturii Przeworsk*; IX, *Probleme generale*. În încheiere este prezentat catalogul stațiunilor culturii Przeworsk din perioada timpurie preromană cu bibliografia respectivă (869 puncte) iar date suplimentare sînt oferite de hărțile pe care s-a reprezentat răspîndirea diferitelor obiecte, esențiale pentru cronologia și relațiile interculturale.

Cap. II: Cronologia relativă și divizarea pe faze s-a făcut pe baza descoperirilor din stațiunile mari, din unele complexe izolate din Silezia, precum și din complexe cu arme descoperite pe întreg teritoriul culturii Przeworsk. Diagramele alcătuite indică existența a trei faze de dezvoltare A₁, A₂ și A₃ precum și a fazei de tranziție A₂/A₃. Elementele determinative ale fazei A₁ provin din câteva necropole și morminte descoperite întimplător în zona centrală și în Silezia și constau în fibule lungi neornamentate variantele A, B, și C, săbiile cu două tășuri de tip Kostrzewski I, pumnale de tip Kostrzewski I, pumnale cu ornament în linii frînte, virfuri de lance lauriforme, umbouri dreptunghiulare și circulare varianta Bohnsack I — 2, teci de sabie de tip Kostrzewski II, catarama de curea dintr-un singur corp precum și cuțitele lungi de forma secerilor, varianta Kostrzewski II. În ceea ce privește ceramica, formele sînt, în principiu, identice pentru primele două faze și numai puține se păstrează pînă în faza A₂. Cele mai timpurii sînt considerate vasele cu marginea fațetată în exterior, uneori cu apucători orizontale, modelate din pastă pură, avînd pereții netezi, lustruiți de culoare roșie-brună, puține din ele fiind ornamentate cu benzi fine, înguste.

Elementele tipice celei de a doua faze, A₂, provenite din majoritatea stațiunilor Przeworsk din perioada răspîndirii ei teritoriale, sînt fibulele A, B și C tirzii, forme noi ale variantei D/E, H și mai rar F și fibulele din varianta K, împreună cu săbiile cu două tășuri de tip Kostrzewski II și cu un singur tăș de tip Wolagiewicz I și II, umbouri de tip Bohnsack 3—4 și chiar 5—6. Pentru prima dată apar susținători de scut iar la sfîrșitul fazei, foarte puțini pîteni. Din mormintele acestei faze provin și primele vase de import — găleți de tipul E 4—7 și E 18. Ceramica se dezvoltă într-o foarte mare varietate pornind de la formele fazei A₁ și se întîlnesc acum ulcioarele în formă de pară, castroane cu piciorușe goale înăuntru și vasele fructiere. Se îmbogățește decorul vaselor, se răresc vasele cu marginile plurifațetate iar vasele cu marginea îngroșată reprezintă excepții. La sfîrșitul fazei A₂ apar trăsături noi ale ceramicii în sensul că nu se mai folosesc ulcioare în formă de pară întoarsă iar locul lor îl ia vasele cu gîtul cilindric și corpul bitronconic. Ornamentul imprimat în profunzime este exprimat prin benzi late. Formele tipice pentru A₁ și A₂ nu se mai folosesc în necropolele din faza A₂/A₃ iar fibulele din varianta Kostrzewski J apar împreună cu varianta M. Autoarea a observat că modificările în formele ceramice au loc pe tot teritoriul culturii Przeworsk și nu reprezintă un fenomen local cum s-a crezut în urmă cu circa 20 de ani.

Începutul fazei A₃ este marcat de fibula cu corpul indoit de tipul M, uneori cu o proeminență pe spate. Apariția ei împreună cu unele obiecte tipice și pentru faza A₂ confirmă ipoteza exprimată de P. Glüsing în anul 1968, privind geneza acestei forme pe teritoriul dintre Oder și Vistula. La începutul fazei apar noi forme de arme mai ales umbouri de tip Bohnsack 7, săbiile și tecile Kostrzewski III precum și tecile cu ajur, iar ceva mai tirziu umbourile de tip 8 și 9, virfurile de lance cu tăieturi pe margine și mai ales, săbiile cu două tășuri de tip Kostrzewski IV. Spre sfîrșitul fazei A₃ dispăre definitiv fațetarea marginii vaselor, apar des vasele cu suprafața neagră lustruită și sporadic vase de bronz importate, care vor continua împreună cu fibulele A 236 și A 67 la începutul perioadei influențelor romane.

Pentru o datare absolută a culturii Przeworsk lipsesc izvoarele necesare, dar se pot folosi similitudinile cu vestigiile latene celtice, astfel că în periodizarea perioadei timpurii preromane se pune semnul egalității între faza A₁ și Latène C, între A₂ și Latène D₁ și între faza A₃ și Latène D₂. Pe baza datelor arheologice și dendrologice începutul Latenului mijlociu la 250/235 î. e. n. și sfîrșitul său la 120/105 î. e. n., coincide cu perioada timpurie a culturii Przeworsk. Autoarea folosește în acest scop și toate considerațiile mai vechi (Polenz, Haffner, Rieckhoff, Stöckli, Godlovski, Wozniak ș.a.) referitoare la datarea latenului mijlociu precum și contemporaneitatea cu cultura Poienești-Lukașovka unde s-au găsit amfore rhodiene din al doilea pătrar al secolului II î. e. n. Ca o concluzie a capitolului II autoarea precizează datarea fazei A₁ în prima jumătate a secolului II î. e. n., faza A₂ în primele decenii ale celei de a doua jumătăți a secolului II și prima jumătate a secolului I î. e. n., faza A₂/A₃ la mijlocul secolului I î. e. n. și A₃ de la mijlocul secolului I î. e. n. pînă la sfîrșitul primului deceniu al secolului I e. n.

În Capitolul III sînt discutate limitele teritoriale ale culturii Przeworsk aria de răspîndire fiind ilustrată de harta 2. În decursul perioadei timpurii granițele acestei culturi sînt determinate de formele timpurii ale armelor și ale fibulelor lungi existente în Polonia Centrală în Kujawa, sud-estul Poloniei Mari și în Silezia. În faza A₂ cultura Przeworsk se dezvoltă răspîndindu-se și în Mazovia și Polesia granițele precise fiind marcate de răspîndirea fibulelor și armelor (harta 3—4) a cataramilor de tip Kostrzewski 48 și 50 (harta 6) și a formelor timpurii ale ceramicii (harta 7). La sfîrșitul fazei A₂ are loc o însemnată depopulare în zona sud-estică a Poloniei Mari și a Sileziei Inferioare (harta 8—10).

Capitolul IV tratează relațiile dintre cultura Przeworsk și complexe culturale anterioare ei adică cultura Pomorie-Glöckengraber în sud și sud-est și culturile vest baltice în Mazovia de nord. 12% din numărul total al stațiunilor Przeworsk se aflau așezate pe obiective timpurii ale culturii Pomorie-Glöckengraber și aproximativ în 50 de obiective materiale culturii Przeworsk au fost găsite împreună cu cele ale culturii Pomorie, printre care și 37 necropole apropiate. Totuși, legăturile între materialele arheologice ale ambelor culturi, analizate numai pe baza descoperirilor din morminte, sînt minime, atît în ceea ce privește ritul funerar (obiectul de a se acoperi urna cu un alt vas, obicei întîlnit și în cultura Oksywie) cît și în ceea ce privește ceramica (aparitia fragmentelor de vase zgrunțuroase, mai ales în faza A₂). Cît privește așezările s-a putut stabili că obiectivele Przeworsk s-au format atît pe teritorii noi cît și pe locul unor așezări mai vechi. În acest din urmă caz se pune problema dacă această cultură este un rezultat al fuziunii întimplătoare al unui teritoriu care a fost întrebunțat anterior sau ea constituie reflectarea genezei unui nou stil în cultura Pomorie-Glöckengraber.

Capitolul V. Legăturile culturii Przeworsk cu lumea celtică s-au realizat prin intermediul grupelor celtice din Silezia Inferioară și Superioară iar mai tirziu prin intermediul grupei celto-przeworsk de tip Tyniec din vestul Poloniei Mici. Autoarea analizează pe rînd legăturile cu culturile latene din vecinătate. În ceea ce privește Silezia Inferioară se remarcă faptul că în faza A₂ s-a produs în acest spațiu o unificare culturală iar cultura Przeworsk include și teritoriul ocupat înainte de populația celtică, pe cînd în Silezia Superioară s-au produs doar infiltrări przeworsk în așezări, ca de exemplu în aceea de la Nowa Cerekwia și altele. Relațiile culturii Przeworsk cu civilizația celtică tirzie s-au realizat cu ajutorul grupei Tyniec aflată în legătură cu zona Transcarpată și zona largă celto-iliră care a înlocuit, în faza de tranziție A₂/A₃, relațiile existente prin Silezia. Urmarea legăturilor strînse cu celții este pătrunderea ceramicii lucrate cu roata, mai ales cea grafitată descoperită aproape în exclusivitate în așezări. Mai puțin numeroase sînt descoperirile de ceramică cenușie din fazele A₁ și A₂ provenite din Kujawia. Legăturile mai puternice între unele forme ale ceramicii celtice și cea Przeworsk se observă mai ales în faza A₂ cînd apar și obiecte cu reprezentări zoomorfe, cum este fibula cu cap de animal stilizat, unele cuțite cu minere zoomorfe și cu înel la capăt și capetele de curea cu terminație, deasemenea zoo-

morfă, avînd analogii în arealul celto-iliric. Tot de influența celtică se leagă unele tipuri timpurii de arme cum sînt umborurile dreptunghiulare, tecele de săbii ornamentate în tehnica „opus interrasile” și imitațiile de tipul „Wabenartigen”. Se cunosc pe teritoriul culturii Przeworsk și un număr nu prea mare de monede celtice, în special în Kujavia, precum și vase de bronz cum este căldărușa de tipul E 4—5. Și unele trăsături ale ritului de înmormintare ca și unele practici culturale sînt puse în legătură cu influența celtică și anume obiceiul de a pune arme în mormînt, a ofrandelor de păsări, apariția în faza A₂ a mormintelor de înhumație în Silezia, Paluki și Kujavia (harta 18) iar în așezări, frecvente în mormintări de cîini. Din punct de vedere economic, sub influența civilizației celtice s-a dezvoltat metalurgia în zonele cu resurse minerale și s-a extins creșterea animalelor, în special în acele așezări Przeworsk din Mazovia și Kujavia.

Capitolul VI se referă la legăturile culturii Przeworsk cu arealul culturii Jastorf și cu culturile Europene de Nord. În primul rînd se amintesc elementele przeworsk în grupa Gubin care sînt alături de numeroase, în special în ceramică, înclt s-a afirmat caracterul przeworsk al întregii populații. Autoarea consideră totuși că este vorba doar de o puternică influență, deoarece formele ceramice ulterioare au trăsături cu totul străine stilului przeworsk, apropiindu-se mai mult de cultura Jastorf și Pomorie. Cele mai numeroase materiale dovedind legături cu cultura Przeworsk s-au descoperit în necropole din Turingia, Saxonia și Aulhaet și mai puțin Brandenburg, Wetterau și Boemia și se consideră că au ajuns acolo prin teritoriile din regiunea Elbei, cronologic aparținînd fazei A₂. Aceste influențe constau în obiceiul depunerii armelor în morminte precum și prin prezența gropilor ca formă a înmormintării. Astfel de influențe s-au manifestat și în nordul Danemarcei alături în necropole cît și în așezări unde legăturile certe se observă pe baza formelor ceramice, a ornamentelor etc. și a unor fibule apropiate variantei Kostrzewski K din faza A₂, și mai tîrziu, prin vasele timpurii din bronz de proveniență sud-estică și sudică.

Asupra prezenței elementelor Przeworsk în cultura Poieniști-Lukașovka, care provin în special din zona Elbei unde aceste elemente constituie doar o parte componentă a culturii locale, autoarea le consideră, ca și alți cercetători ai problemei, ca rezultat al unei prelucrări în timpul migrației popoarelor purtătoare a culturii Jastorf spre sud, prin teritoriile poloneze. Ceramică cu forme Przeworsk s-a descoperit în unele așezări aparținînd culturii Poieniști-Lukașovka, mai ales în obiective din Moldova de nord, acele vase cu gîtul cilindric, ele fiind, după părerea Teresei Dąbrowska, produse confecționate local deoarece în pasta vaselor se află amestecate cioburi pisate și scoici, element necunoscut în materialele poloneze. În necropolele Poieniști-Lukașovka formele przeworsk sînt mai rare și s-au evidențiat în unele morminte de la Doliniany, date în faza A₂, mult mai tîrziu decît restul obiectivelor acestei culturi. Mai numeroase, alături în cultura Przeworsk cît și în cultura Poieniști-Lukașovka sînt obiectele de proveniență Jastorf cum sînt podoabele în formă de coroană, fibulele „pomeraniene”, vetrele portative din lut, fibulele cu bile pe arc și cele de tip Hannovera, pandantive în formă de ochelari, unele catarămi de curea și altarele ornamentate. Acestea din urmă sînt cunoscute și în cultura getică precum și în Kujavia, Jutlanda și în Germania de nord fiind deseori însoțite de vetre portative din lut. Legăturile zonei vestice a Balticii cu sud-estul au luat naștere în perioada formării culturii Przeworsk și s-au perpetuat în decursul fazelor A₁, A₂ din perioada timpurie preromană. Ele au dispărut odată cu decăderea culturii Poieniști-Lukașovka din formele ei clasice.

În cadrul materialelor culturii Przeworsk obiectele de proveniență Jastorf sînt mai numeroase, în special aplicile cu bile singulare de bronz descoperite în așezările de pe rîurile Noteć și Warthe și de asemenea, fibulele din varianta Kostrzewski K 19. Legăturile în continuare se referă la formele ceramicii în special, a cupelor biconice cu gîtul tras în afară, și a unor vase apropiate ca formă de vasele în formă de pară întoarsă. De asemenea, se consideră de influență Jastorf unele tipuri de vase din grupa Czerniczyn, cu margini evazate și ornamentate și vasele mari cu suprafața zgrunțuroasă cu

marginile ornamentate și btruri în relief. Forme asemănătoare se cunosc alături în Jutlanda, cît și în cultura Poieniști-Lukașovka, granițele ceramicii aflate în legătură cu cultura Jastorf depășind cu mult limitele Moldovei, ajungînd pînă la Bug în așezările locale corespunzînd fazelor A₁—A₂. Se pot considera drept manifestări ale relațiilor cu cultura Jastorf și mormintele timpurii cu urne, ale culturii Przeworsk cunoscute deosebi, în nordul Poloniei Mari, Kujavia, Mazovia și Polonia de vest, precum și sacrificiile aduse pe ape, depunerea în bălți, mlaștini sau turbării a unor vase, podoabe, arme și uncori animale. Autoarea a constatat că aceste descoperiri s-au făcut întotdeauna pe teritoriile unde s-a manifestat o mare influență a culturii Jastorf.

Capitolul VII cuprinde observații referitoare la legăturile culturii Przeworsk cu zona mediteraneană. Începînd din faza A₂ apar în aria acestei culturi numeroase elemente sud-vestice cum sînt de exemplu, ornamentele ajurate în stil Noric, iar la începutul fazei A₂ pătrund primele obiecte de import ornamentate în tehnica „opus interrasile” și un coif roman, cu analogii la Idria în Slovenia, iar în faza finală A₂, fibule tîrzii de tip Kostrzewski N și O cu piciorușe ajurate. Tot de influența sudică se leagă și geneza fibulei cu corpul curbat descoperită izolat în culturile Przeworsk și Zarubineț al cărei prototip sînt considerate aplicile de tip Idria. Fibulele spiralete descoperite în culturile Oksywie și Baltică și vasele de bronz de origine nord-italică sau est-alpică s-au descoperit pe teritoriul culturii Przeworsk în faza A₂. În faza A₃ apar străchiniile, căldărușele și ulcioarele din bronz, descoperite în majoritate în Silezia, Polonia Centrală și pe cursul inferior al Vistulei regiuni aflate de-a lungul drumului cîlimbarului. Autoarea își exprimă însă îndoiela în legătură cu originea mediteraneană a celor mai multe din formele ceramice care, deși se aseamănă foarte mult, în special vasele în formă de pară întoarsă amintind de *stula* și ulcioarele în formă de pară asemănătoare vaselor de bronz de tip *Ornavasso*, sînt totuși caracteristice pentru cultura Przeworsk din faza A₁, deci sînt mai timpurii decît formele din sudul Europei, date în Latène C₂ și Latène D₁.

Capitolul VIII privind periodizarea internă a culturii Przeworsk a permis autoarei să facă unele constatări interesante. Astfel prin cartarea descoperirilor din toate cele patru faze ale perioadei timpurii s-a constatat că există aglomerări de așezări intens populate despărțite de fișii de teritorii pustii, fapt ce nu justifică însă împărțirea pe grupe culturale diferențiate. Această unitate se exprimă în identitate și asemănarea foarte mare a tuturor vestigiilor arheologice și în trăsăturile generale ale ritului funerar. În faza A₁—A₂ o oarecare diferențiere se observă între Silezia, sud-vestul Poloniei Mari, Polonia Centrală și Polonia Mică pe de o parte și nordul Poloniei Mari, Kujawiei și Mazoviei, pe de altă parte, unde apar foarte numeroase importuri Jastorf, din care cauză această regiune a fost integrată de unii cercetători în cultura Oksywie. Autoarea a observat că mai ales în această perioadă sînt deosebit de importante între aceste două culturi, unele influențe ale culturii Oksywie începînd să se manifeste în regiunile estice ale culturii Przeworsk abia în faza A₂. Încercarea de a defalca mai multe grupe culturale este considerată în majoritatea cazurilor nereușită, cu excepția grupei Czerniczyn unde, în ceea ce privește ceramica, se observă o puternică influență a culturii Jastorf. De asemenea, nu este împărțită împărțirea efectuată de R. Hachmann în 1961 și 1970 în grupa Oder-Wartha și grupa Vistula-Narew, deoarece sînt comparate materiale cu cronologii diferite. Nu consideră a fi fundamentate nici încercările lui Z. Wozniak de a defalca în Kujavia grupa Janikowo sau grupa Krusza Zamkowa, deoarece materialul arheologic mobil din Kujavia nu se deosebește de materialele provenite din restul teritoriilor culturii Przeworsk. Specific pentru teritoriul Kujawiei este doar o mai mare influență celtică referitoare în general, la probleme economice și apariția înmormintărilor de animale, deosebi cîini și porci.

Capitolul IX. În concluzie, autoarea, consideră că, cultura Przeworsk n-a fost o simplă continuare a culturii Pomorie-Glückengräber fapt indicat de deosebirile în materialele arheologice, de ritul funerar și de amplasarea așezărilor. Aportul acestei culturi este dificil de apreciat din cauza

influențelor celtice extrem de puternice. Ținând cont de locul unde s-a format această cultură, ea este o creație autohtonă care n-ar fi apărut dacă n-ar fi avut loc migrația skirilor și bastarnilor spre Marea Neagră, și influențele celtice din ce în ce mai puternice. Influențele venite din nord-vest sînt marcate prin apariția podoabelor în formă de coroană, fibulele pomeraniene și fibulele timpurii cu sferă, de tip nord-jutlandic care s-au găsit și în complexe ale culturii Polenești-Lukașovka. În același timp încep contactele cu Italia de nord și cu aria culturală est-alpică de-a lungul căii chihlimbarului pe care drum pătrund și primele vase de bronz. În primele faze populația purtătoare a culturii Przeworsk a manifestat o mare mobilitate dovadă fiind contactele cu teritoriile regiunii Elba, Jutlanda și Moldova. Această mobilitate s-a redus simțitor la sfîrșitul fazei A₂ cînd dispar și influențele asupra teritoriilor vecine, urmînd ca în A₃ să se intensifice contactele cu zona adriatică.

Lucrarea cercetătoarei Teresa Dąbrowska este deosebit de prețioasă atît pentru cunoașterea în detaliu a perioadei timpurii a culturii Przeworsk în sine cît mai ales pentru legăturile cu celelalte culturi contemporane. În ceea ce privește relațiile care au existat în faza A₂ cu cultura Poienești-Lukașovka din nord-estul țării noastre, autoarea a apreciat just atît căile și modul de pătrundere a diferitelor elemente cît și mai ales, cronologia lor exactă și în special, componentele comune cu cele mai multe din culturile europene în ultimele două secole înainte erei noastre. Alături de alte monografii și corpusuri referitoare la așezări, necropole sau culturi în general, această lucrare contribuie substanțial la cunoașterea, pînă în cele mai mici detalii a civilizațiilor celei de a doua epoci a fierului pe teritoriul Europei Centrale.

SILVIA TEODOR

ION IONIȚĂ, VASILE URSACHI, VĂLENI. O MARE NECROPOLĂ A DACILOR LIBERI DIN MOLDOVA, Iași, 1988

Recent, a ieșit de sub tipar o importantă monografie arheologică (*Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Editura Junimea, Iași, 1988, 176 pag. și 73 planșe-figuri), datorită muncii perseverente de cercetare în teren și de valorificare științifică superioară, depusă în colaborare de doi cunoscuți cercetători pe tărîmul istoriei vechi a României, Ion Ioniță de la Institutul de Arheologie din Iași și Vasile Ursachi de la Muzeul din Roman.

Aparținătoare așezării dacice din nemijlocita apropiere (așezare cercetată, deocamdată, doar parțial), necropola de la Văleni (com. Botești, jud. Neamț) este cea mai mare necropolă dacică din cite se cunosc pînă acum pe pămîntul locuit de daci în îndelungata lor istorie din spațiul pontic-danubian și carpato-balcanic. Investigată arheologic prin săpături sistematice în anii 1964—1970, după stăruitoare strădanii de identificare în teren, această necropolă este formată din 578 morminte, la care se adaugă alte 28, situate la numai 150 m distanță („necropola mică”). Ne aflăm în fața unui monumental complex dacic, așezare și două necropole, a cărui cercetare va trebui continuată pînă la epuizare și valorificată integral pe plan arheologico-istoric, așa cum minunat s-a reușit prin publicarea, ca prim volum, a monografiei de față. Pe baza studiului amănunțit al materialelor și situațiilor arheologice, precum și a statisticilor întocmite de autori, rezultă că din totalul de 606 morminte descoperite și minuțios înregistrate, fiecare în parte, un număr de 484 (80%) sînt de incinerare și 122 (20%) de înhumare.

Mormintele de incinerare se grupează în două categorii distincte: de tipul cu urnă (cu și fără capac), circa 53% și de tipul cu o simplă gropiță rotundă-ovală, fără urnă, în care s-au depus direct resturile funerare (circa 47%). Acum, ele au adîncimea cuprinsă între 25 și 95 cm în raport cu suprafața actuală a terenului. Inițial, gropițele sepulcrale erau mai adînci dar în cursul timpului eroziunea terenului în pantă le-a redus la cele constatabile astăzi. În general, mormintele conțin puține oase umane arse luate din rugul funerar, uneori împreună cu bucățele de cărbune și cenușă, iarăși în cantitate extrem de mică. La aceste elemente se adaugă adesea anumite obiecte de inventar mortuar: piese diverse de podoabă corporală (cercei, inele, brățări, mărgelă, pandantive) și vestimentară (fibule, cataramă), cuștașe de fier, oase de animale provenite din ofrandele de carne, ceramică și, foarte rar, cite un pahar de sticlă sau cite o monedă de argint sau bronz, uneori perforată și purtată ca pandantiv. În citeva cazuri sau identificat și cenotaf. Nu lipsesc nici situațiile în care s-au constatat urme de ardere secundară pe urne și pe capacele acestora. „Semnele de mormint”, constînd din pietre vizibile la suprafața solului, se dovedesc a fi prezente și ele, așezate pe cant deasupra sau lângă groapa sepulcrală. Defuncții incinerate sînt atît bărbați, cît și femei de toate

vîrstele, precum și copii (mai rar). Incinerarea morților s-a făcut, fără excepție, pe ruguri funerare (comune sau individuale) în afara cimitirului, după obiceiuri, practici și ritualuri consacrate, mai puțin cunoscute nouă, astăzi. Se pare că cele trei „cuploare în aer liber”, descoperite la marginea nord-vestică a cimitirului mare sînt de fapt ruguri de incinerare, aici identificate pentru prima oară lângă o necropolă dacică.

Mormintele de înhumare aparțin, toate, unor copii și orientarea lor generală este cu capul spre nord, iar picioarele spre sud. Avînd adîncimea cu puțin mai mare, ele datează din aceeași vreme cu cele de incinerare și se concentrează vîdit în jumătatea sudică a necropolei, unde se întreculează printre celelalte morminte. Inventarul lor, se prezintă mult mai sărac, în comparație cu al defuncțiilor incinerate.

Pe baza obiectelor de inventar, a tipologiei ceramicii și a stratigrafiei (orizontale și verticale), precum și a altor criterii, observații sau materiale arheologice, autorii au încercat să stabilească amănunțit etapele de înmormintare la Văleni, reușind să dateze cele două necropole din prima jumătate a secolului II pînă a doua jumătate a veacului următor. O încadrare cronologică mai precisă, prin fixarea mai exactă a începutului și sfîrșitului înmormintărilor, se consideră a fi dificilă, dată fiind probabil puterea de datare reală a fibulelor, monedelor (4 bucăți de la Domițian, Antoninus Pius, Septimius Severus), a pieselor de podoabă din argint filigranat sau a pandantivelor în formă de căldărușă din fier descoperite în morminte. Din punctul nostru de vedere, această datare mai largă apare acceptabilă, corespunzătoare în general materialului cu care se poate opera în stabilirea cronologiei. Fără îndoială că perseverarea de a determina mai îndeaproape limitele cronologice ale întregului complex, pe decenii, era posibilă și legitimă, dar ea nu ar fi dus la o mai mare doză de certitudine. Oricum, se poate susține rezonabil că întregul complex de la Văleni a avut o existență de cel mult un secol și jumătate între perioadele menționate de autori.

Studiindu-se amănunțit funcționalitatea obiectelor de podoabă și plasarea lor corectă în cadrul modelului general de lumca dacică în secolele II—III, observăm că s-a ajuns la formularea „portul dacilor liberi în zona Văleni”, care are acoperire tematică doar în parte în piesele de împodobire a veșmintelor sau de înfrumusețare corporală, pentru că din restul elementelor de port propriu-zise lipsesc de fapt orice resturi materiale.

Apartenența etnică dacică a celor 606 morminte descoperite, ca și a așezării din apropiere, cărcia ele îi aparțin, este — după cum argumentat arată autorii — în afara oricărei îndoială. Chiar și în cazul mormintelor de înhumare, I. Ioniță și V. Ursachi se pronunță categoric pentru atribuirea lor la populația dacică, respingînd opinia despre caracterul lor sarmatic. Ba mai mult, deformarea crăniană *intențională*, reală și frec-